
BAJOR UTCANEVEK EGY MAGYARORSZÁGI NÉMET TELEPÜLÉSEN

1. A tanulmány tárgya és céljai. – A névtudomány, a dialektológia és a szociolingvisztika egyik fontos kapcsolódási pontja a helység-, dűlő- és utcanevek gyűjtése, elemzése és összehasonlítása, hiszen a nyelv(használat) és a társadalmi környezet egymást kölcsönösen befolyásoló és alakító tényezők (HAJDÚ 2003: 39). Jelen tanulmány tárgya Pilisvörösvár/Werischwar (Pest megye) bajor utcaneveinek vizsgálata HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modellje alapján (2007²); fonetikai, funkcionális-szemantikai és lexikálmorfológiai jellemzőik, keletkezésük motivációi, valamint e nevek 2009-ben elkezdett revitalizációja szempontjából. Pilisvörösvárt a 17. század óta lakják németajkúak, ezért szükséges volt, hogy a német lakosok a települések határában lévő dűlőket, a szomszédos településekhez vezető utakat és a településen belül található tereket, utcákat és közöket saját nyelvjárásukban nevezzék el. E nyelvjárási földrajzi nevek vizsgálata azért indokolt, mert a névtani vizsgálódások településtörténeti információkat (a betelepülés története, jellemzői; a település szerkezetének ki- és átalakulása) és agrártörténeti érdekességeket (birtokviszonyok, termőföld sajátosságai, tipikus agrártermékek) tárhatnak fel, valamint betekintést nyújthatnak a lakosok múltbéli életébe.

2. Német kisebbség Pilisvörösváron. – Pilisvörösvár németajkú közössége a török-dúlás után jött létre. 1689-től az 1730-as évek végéig a mai Budapesttől kb. 20 km-re fekvő falu területén először sváb, majd nagy számban bajor, illetve elszórta osztrák-bajor nyelvterületről érkező földművesek és iparosok telepedtek le (BONOMI 1940: 3). HUTTERER (1963: 433) a jelen tanulmányban tárgyalt pilisvörösvári német közösséget a Budai-hegyvidék legrégebbi németajkú települései közé sorolja, amely már a 20. század 40-es éveiben sem volt teljesen zárt, hiszen az összlakossághoz képest a német nemzetiség aránya az 1941-es népszámlálás adatai szerint is (már) csak 50-60% volt. Ettől függetlenül a II. világháború után egyébként felszámolt relatív gazdasági autonómia, az öntudatos helyi német mikroklutura, a német kisebbség (római katolikus) vallási egysége, valamint a sokáig (elsősorban falun, illetve a környező települések németajkú populációján belül) gyakorolt endogámia kb. az 1960-as évekig nyelvjárásmegetartó erőnek bizonyult.

3. Nyelvjáráshasználat és kisebbségi önszerveződés a jelenben. – Az aktív nyelvjáráshasználat Pilisvörösváron a 21. század elejére elsősorban familiáris-baráti színterekre szorult vissza. A privát és hivatalos beszédszínterek nyelvhasználatát a magyar köznyelv dominálja, ami interferenciák, meggyökeresedett és ad hoc jövevényszavak, kódkeverés és kódváltás formájában a privát (familiáris és baráti) beszédhelyzetekben használt nyelvjárásra is hatással van (MÜLLER 2010: 651–3).

A 2001-es népszámlálás adatait a legfrissebb, 2011-es népszámlálási adatokkal összevetve elmondható, hogy a település lakosságszáma az elmúlt 10 év alatt 12 514-ről 13 667-re emelkedett. Az utolsó, 2011-es census alkalmával a népesség 27,8%-a, összesen 3804 fő vallotta magát német anyanyelvűnek és/vagy német nemzetiségűnek. Ez azt

jelenti, hogy Magyarország települései közül Pilisvörösváron él az ország második legnagyobb lélekszámú német nemzetiségi közössége (az első Pécs 6565 fővel) (KSH. 2011). A 2001-es census adatait szem előtt tartva – mert a 2011-es ilyen jellegű kérdést már nem tartalmazott – a pilisvörösváriaknak majdnem fele (!) kötődik a német kultúrához és szokásokhoz. Ez azt jelenti, hogy a német nemzetiségű lakosság kulturális identitásában az egyre fokozódó nyelvjárásérzés és -vesztés ellenére nagy változás nem következett be (l. HUTTERER fentebb ismertetett, a lakosság összetételével kapcsolatos észrevételét).

A helyi német nemzetiség kulturális identitása tehát igen erős. A nemzetiségi törvények (1993, 2011) által adott lehetőségekkel élve, valamint a sok helyi civil kezdeményezésnek köszönhetően a rendszerváltozás után eredményesen tudta megszervezni kisebbségi kulturális és oktatási intézményeit. A pilisvörösvári német nemzetiségi önkormányzat (NNÖ) hagyományápolása példás (farsangtemetés, májusfaállítás, hősök napja, pünkösddőlés, Vörösvári Napok, szüreti felvonulás és bál, nemzetiségi délutánok, nemzetiségi fórumok és konferenciák szervezése). A helyi német mikrokultúra fennmaradásához a helyi NNÖ-n kívül számos más, szintén német identitású, lokálpatrióta pilisvörösváriakból álló nemzetiségi egyesület járul hozzá (pl. a helyi tájházat kialakító és fenntartó egyesület, nemzetiségi táncsoportok, fúvószenekarok és a nemzetiségi énekkar). A civil szerveződések közül – nyelvi jelentősége okán – kiemelendő az ún. „sváb” (igazából: bajor) törzsasztal, amely 2005-ben azzal a céllal jött létre, hogy az idősebb generáció heti rendszerességgel a bajor nyelvjárásban eszmét tudjon cserélni a világ történéseiről (MÜLLER 2010: 653–5). A közoktatást tekintve Pilisvörösváron az óvodától az általános iskolán át a gimnáziumig adottak a nemzetiségi nyelvoktató, illetve a nemzetiségi két-nyelvű nevelés és tanítás-tanulás lehetőségei. Az utóbbi évek eredményeihez nagymértékben hozzájárult az a körülmény, hogy a város polgármestere és a képviselő-testület tagjai pozitívan viselkedtek a lakosság német identitását megtartó vagy erősítő kezdeményezések iránt (pl. ANDRUSCH-FÓTI-MÜLLER nyelvjáráskönyvének megjelenítése [2009], „Traditionspflege und Erneuerung” című német nemzetiségi konferencia szervezése és lebonyolítása [2012]).

4. A nyelvjárási földrajzi nevek gyűjtéséről. – A nyelvjárási földrajzi nevek a 19. század derekán kerültek a magyarországi nyelvtudomány horizontjára: az első szervezett gyűjtést PESTY FRIGYES hirdette meg az 1860-as években; ezt a 20. század 30-as és 40-es éveiben további gyűjtések követték. A magyarországi települések földrajzi neveinek országos kiterjedtséget megcélzó legutolsó gyűjtése és publikálása – beleértve a németajkú települések helység-, utca-, dűlő- és vízneveit is – az 1960-as évek közepén kezdődött. A Dunántúl túlnyomó részének, valamint Heves megyének, Szabolcs-Szatmár egyes járásainak és az Alföld kisebb területeinek az anyaga már megjelent (GERSTNER 2002: 63–4). A névtani kutatások tervezettségének fokmérője az átfogó, centralizált gyűjtés, ugyanakkor a lokális (többnyire helytörténeti, lokálpatrióta) indíttatású gyűjtések közrebecsátása a szervezett névtani kutatások szerény mértékű kiegészítésének kiváló módja.

5. A tanulmány korpuszáról. – Jelen tanulmány korpuszát azoknak a pilisvörösvári bajor közterületeknek (utaknak, utcáknak, közöknek és tereknek) a szóbeli, direkt lekérdezéssel nyert elnevezései képezik, amelyeket a város képviselőtestülete a polgármester, Gromon István kezdeményezésére az érintett utcanévek helytörténeti értékének erősítésére

2009-től kezdődően kék-fehér színű utcanév-táblákon kitáblázott. A revitalizációs folyamatba (erről l. még később) a következő közterület-elnevezések lettek bevonva:

Jelenlegi hivatalos magyar nyelvű utcanév	Bajor utcanév	Bajor utcanév (stilizált) német megfelelője
<i>Akácfa utca</i>	<i>Akazikoosn</i>	<i>Akaziengasse</i>
<i>Angeli köz</i>	<i>Angelikaasl</i>	<i>Angeligasserl</i>
<i>Árpád utca</i>	<i>Hoodjakoosn</i>	<i>Haltergasse</i>
<i>Csobánkai utca</i>	<i>Tschuwanga Schtroosn</i>	<i>Tschowankaer Straße</i>
<i>Diófa utca</i>	<i>Nuspamkoosn</i>	<i>Nussbaumgasse</i>
<i>Dózsa György utca</i>	<i>Nääkoosn</i>	<i>Neugasse</i>
<i>Fő út</i>	<i>Hääptschtroosn/Laungschtroosn</i>	<i>Hauptstraße/Langstraße</i>
<i>Hősök tere</i>	<i>Tainkplots</i>	<i>Gedenkplatz</i>
<i>Iskola köz</i>	<i>Schuiikoosn</i>	<i>Schulgasse</i>
<i>Iskola utca</i>	<i>Schwoomkoosn</i>	<i>Schwabengasse</i>
<i>Kálvária utca</i>	<i>Kufarikoosn</i>	<i>Kalvariengasse</i>
<i>Kápolna utca</i>	<i>Kupönjkoosn</i>	<i>Kapellengasse</i>
<i>Kossuth Lajos utca</i>	<i>Klaa Nääkoosn</i>	<i>Kleine Neugasse</i>
<i>Pacsirta utca</i>	<i>Leachelkoosn</i>	<i>Lerchergasse</i>
<i>Petőfi Sándor utca</i>	<i>Juunkoosn</i>	<i>Judengasse</i>
<i>Puskin utca</i>	<i>Paikakoosn</i>	<i>Bäckergasse</i>
<i>Rózsa utca</i>	<i>Kråådkoosn</i>	<i>Krautgasse</i>
<i>Szabadság utca</i>	<i>Triibkoosn</i>	<i>Triebgasse</i>
<i>Szegfű utca</i>	<i>Nagelkoosn</i>	<i>Nagelgasse</i>
<i>Szent Erzsébet utca</i>	<i>Sandama Schtroosn</i>	<i>Sandauer Straße</i>
<i>Szent István utca</i>	<i>Nikakoosn</i>	<i>Nickergasse</i>
<i>Szent János tér</i>	<i>Jouhanplots</i>	<i>Johannplatz</i>
<i>Szőlőkert utca</i>	<i>Fiambakoosn</i>	<i>Viereimergasse</i>
<i>Templom tér</i>	<i>Kiachnplots</i>	<i>Kirchplatz</i>
<i>Törökkút utca</i>	<i>Tirknprunekoosn</i>	<i>Türkenbrunnengasse</i>
<i>Vágóhid utca</i>	<i>Schlogprukkoosn</i>	<i>Schlagbrückengasse</i>
<i>Zöldfa utca</i>	<i>Oohakoosn</i>	<i>Ohagasse</i>

1. táblázat: Bajor közterület-elnevezések Pilisvörösváron

6. Fonetikai és morfológiai sajátosságok.¹ – A pilisvörösvári nyelvjárás – a többi magyarországi német nyelvjáráshoz hasonlóan – ún. keverék-, illetve telepesnyelvjárás. Kialakulása során a német nyelvterület különböző falvaiból érkező telepések által használt délnémet nyelvjárások keveredtek a környező, szintén németek által lakott falvak

¹ Tipográfiai okok miatt a bajor nyelvjárási átiratok a mai német ábécé betűkészletével készültek. Kiejtésükre tehát a mai német köznyelv betű-hang megfeleltetései vonatkoznak. A mai német köznyelvi hangkészlettel eltérő hangok jelölésére a következő jel vonatkozik: [â] = mély, magy. *a*. A magánhangzó hosszúságát az adott magánhangzó kettőzése jelöli. A német köznyelvi *st* és *sp* betűkombinációkat *scht*, illetve *schp* betűkombinációval jelöli a transzkripció, hogy a zöngétlen *s* és a fent említett zárhangok találkozása esetén a nyelvjárási utcanévek kiolvasása ne okozzon gondot, pl. a *Nuspamkoosn* utcanévben: [IPA: ˈnɪspa:mk^ho:zɪ] és nem [IPA: ˈnuʃpa:mk^ho:zɪ].

délnémet nyelvjárásaival. A helyi nyelvjárás mai állapota szerint a magyarországi német nyelvjárások rendszerén belül a keleti dunamenti bajor (ném. ostdonaubairisch) *ua*-nyelvjárás csoportba tartozik (HUTTERER 1963: 432). Különlegessége, hogy a szomszédos települések német nyelvjárásaihoz képest gyakoribb a diftongizáció, monoftongizáció és a likvidvokalizáció. Az óbudai bécsi-bajor nyelvjárást beszélő németekkel ápolat kereskedelmi és munkakapcsolatoknak, valamint az osztrák-bajor nyelvterületen élő családokkal gyakorolt ún. cseregyerek-kapcsolatoknak köszönhetően a bécsi német nyelvjárás szókészletteni jellemzői (pl. francia jövevényszavak jelenléte) közül jó néhány megtalálható a pilisvörösvári bajor nyelvjárásban is (MÜLLER 2011: 63–8, 132–41).

A pilisvörösvári bajor nyelvjárás hangtani szabályai vonatkoznak a helyi földrajzi nevek ejtésére is. A pilisvörösvári régió német nyelvjárásaira jellemző hangtani jelenségek ófelnémet-óbajor nyelvállapottal való összevetése a „Deutsche Mundarten im Pilisch-Gebirge” című monográfiában találhatóak meg (MANHERZ 1986: 5–137). Mivel e tanulmány tárgyát elsősorban nem a hangkészlet változásai képezik, itt csak néhány olyan hangtani jellegzetességet mutatunk be, amelyek a jelen tanulmány korpuszát képző földrajzi nevek esetében lényegesek. Az ófn.-ób. [ai] kettőshangzó hosszú [a]-ként jelenik meg: *Klaa Nääkoosn* (*Kleine Neugasse*, magy. 'Kis Új utca'). Az ófn.-ób. [uo] kettőshangzó [ua]-ként realizálódik: *Laamkruam* (*Lehmgrube*, magy. 'Agyaggödör'). Az ófn.-ób. *ë + l* hosszú *ö*-vé alakult: *Föödjoka* (*Feldacker*, magy. 'Szántó föld'). Az utcanevekben előforduló *Gasse* (magy. 'utca') végződése a bajor nyelvjárásokra jellemző módon mindig *-n*: *Paikakoosn* (*Bäckergasse*, magy. 'Pék utca'), *Hoodjakoosn* (*Halteergasse*, magy. 'Pásztor utca'), *Leachelkoosn* (*Lecherlgasse*, magy. 'Pacsirta utca'). A vörösvári nyelvjárásra igen jellemző kicsinyítőképző az *-el* szuffixum, pl. *Kaasl* (*Gasserl*, magy. 'köz'), *Prindl* (*Brünnel*, magy. 'forrás') (STEININGER 1994: 121).

7. Funkcionális-szemantikai sajátosságok. – A jelen tanulmányban tárgyalt nyelvjárás helynevek tulajdonnevek, azonosító funkcióval rendelkeznek, még akkor is, ha egyszavas, eredetileg közzői jelentéssel bíró elemekből épülnek fel. Monovalensek, általuk a nyelvhasználók lokális dimenzióinak, földrajzi környezetének strukturálása jelenik meg (SONDEREGGER 1987: 22–3). A funkcionális-szemantikai elemzés középpontjában azok az információk állnak, amelyek a nevek denotátumainak jellegzetességeit fejezik ki. A politikai, társadalmi, gazdasági és szociokulturális változások hatással vannak az emberek névadási szokásaira, ezért a funkcionális-szemantikai elemzések összegzése azt is megmutatja, hogy egy-egy időszakban milyen mechanizmusok irányították a névadási szokásokat (HOFFMANN 2007: 41).

A vizsgált pilisvörösvári bajor utcanevek közül a HOFFMANN-féle funkcionális-szemantikai osztályozásból (2007: 55–6) kiindulva, az első kategóriába az adott hely valamilyen sajátosságát, ezen belül valamilyen tulajdonságát megnevező utcanevek sorolhatók: a *Klaa Nääkoosn* (*Kleine Neugasse*, magy. 'Kis Új utca') a megnevezett hely méretére vonatkozik. Ugyanebbe a kategóriába sorolható a mai Fő utca egymással konkuráló nyelvjárás elnevezései közül az egyik: *Laungschtroosn* (*Langstraße*, magy. 'Hosszú út'). A megnevezett hely (relatív) korát jelöli a *Nääkoosn* (*Neugasse*, magy. 'Új utca'). A hely funkciója, működése jelenik meg a következő bajor utcanevekben: *Hääptschtroosn* (*Hauptstraße*, magy. 'Fő út'), *Tainkplots* (*Gedenkplatz*, magy. 'Emlék[ezés] tér'), *Triibkoosn* (*Triebgasse*, magy. 'Csapás [állatoké] utca').

Funkcionális-szemantikai szempontból a második (és egyben legnépesebb) kategóriát azok a bajor utcaelnevezések alkotják, amelyek a megnevezett hely valamilyen külső dologhoz való viszonyát rögzítik. Például az elnevezés folyamata során ott található növényzetet: *Akazikoosn* (*Akaziengasse*, magy. 'Akácfa utca'), *Nuspamkoosn* (*Nussbaumgasse*, magy. 'Diófa utca'), *Kräädkoosn* (*Krautgasse*, magy. 'Káposzta utca'), *Nagelkoosn* (*Nagelgasse*, magy. 'Szegfű utca'). Az adott utcára tipikusan jellemző állatvilág jelenik meg a *Leachelkoosn* (*Lercherlgasse*, magy. 'Pacsirta utca') névben. Az utcában a névadási folyamat idejekor megtalálható építmény után alakultak ki a *Schuiikoosn* (*Schulgasse*, magy. 'Iskola utca'), *Kupönjkoosn* (*Kapellengasse*, magy. 'Kápolna utca'), *Tirknprunekoosn* (*Türkenbrunnengasse*, magy. 'Törökkút utca'), *Fiambakoosn* (*Viereimer-gasse*, magy. 'Négyvödörös utca'), valamint a *Kiachnplots* (*Kirchplatz*, magy. 'Templom tér') helynevek.

Számos utca az ott lakó emberek vagy generációk óta ott lakó családok után nyerte el a nyelvjárási nevét: *Angelikaasl* (*Angeligasserl*, magy. 'Angeli köz'), *Hoodjakoosn* (*Haltergasse*, magy. 'Pásztor utca'), *Juunkoosn* (*Judengasse*, magy. 'Zsidó utca'), *Paika-koosn* (*Bäckergasse*, magy. 'Pék utca'), *Nikakoosn* (*Nickergasse*, magy. 'Nicker[ék] utcá[ja]'). Az *Oohakoosn* (*Ohagasse*, magy. kb. 'Hóó utca') egy, az utcával kapcsolatos eseményt rögzít (részletesen l. a 9. pontban).

A harmadik kategóriába azok az utcanevek tartoznak, amelyek az utca valamely más helyhez való viszonyát jelölik: a *Jouhanplots* (*Johannplatz*, magy. 'János tér') arra utal, hogy az utca a névadási folyamat során még létező (de ma már földdel feltöltött) Szent János-tó mellett helyezkedik el. A korpuszban található olyan útelnevezések is, amelyek azt az irányt vagy helyet jelölik meg, ahova az adott út vagy utca vezet: *Tschuwanga Schtroosn* (*Tschowankaer Straße*, magy. 'Csobánkai utca'), *Sandama Schtroosn* (*Sandauer Straße*, magy. 'Szántói út') vagy *Kufarikoosn* (*Kufarigasse* [*Kalvariengasse*], magy. 'Kálvária utca').

A fentieket összegezve elmondható, hogy a korpuszban található bajor utcanevek alapvetően három névadási mechanizmus szerint csoportosíthatók: a legproduktívabb mechanizmus az elnevezendő utca valamilyen külső dologhoz való viszonyítása. A viszonyítás alapját leggyakrabban – a vizsgált nevek 62%-ában – az adott utcában lakó emberek (csoportja), az ott található építmény elnevezése, az utcában természetes körülmények között létező vagy a lakosok által termesztett növények képzik. Adatolt, de ritka ezen a kategórián belül az a névadási minta, amelynek alapját az adott utcára tipikusan jellemző fauna vagy valamilyen gyakori esemény szolgáltatja. A második leggyakrabban, azaz a vizsgált nevek 23%-ában érvényesülő névadási mechanizmus az adott utca valamely tulajdonságából indul ki; ez a tulajdonság lehet a prototipikus funkció, amit az adott utca betölt, vagy az utca szembeűnő mérete, illetve az utcának (a névadási folyamathoz viszonyított) kora. A harmadik, egyben utolsó névadási mechanizmus az adatok 15%-ára jellemző: az adott utca valamely más helyhez – többnyire a szomszédos településekhez (pl. Csobánka, Pilisszántó), elvétve az adott utcához közeli, annak a végén található vízhez vagy hegyhez – való viszonyát rögzíti.

8. Lexikális-morfológiai sajátosságok. – A lexikális-morfológiai vizsgálódás célja azoknak a nyelvi eszközöknek a feltárása, amelyekkel a nyelvjárási beszélők az adott utcaneveket képezték. A vizsgált helynevekben a hely fajtáját összesen négyfajta köznévi névrész jelöli: *Schtroosn* (*Straße*, magy. 'út'), *Koosn* (*Gasse*, magy. 'utca'), *Kaasl*

(*Gasserl*, magy. 'köz'), valamint *Plots* (*Platz*, magy. 'tér'). A település utcáit a nyelvjárási beszélők alapvetően a *Koosn* elnevezéssel illetik. A *Schtroosn* elnevezés a településen áthaladó országútra (a Fő útra), illetve olyan alacsonyabb rendű utakra vonatkozik, amelyek Pilisvörösvárt a környező településekkel összekötik, és a Fő útból erednek. *Kaasl* minden olyan köz, amely két utcát köt össze. Olyan keskeny, hogy rajta régen szekér (ma személygépkocsi) nem tud áthaladni, és minimum 1, maximum 3 ház határolja. A *Plots* elnevezés olyan köztereket jelöl, amelyek a helyi lakosság életviteli szokásai miatt (*Kiachnplots*), vagy tudatos településtervezés révén (*Tainkplots*, *Jouhanplots*) jöttek létre.

A funkcionális névrészek túlnyomó többsége köznévi. Néhány utcanévben népnév jelenik meg: *Juunkoosn* (*Jude[n]* 'zsidó' + *Gasse*), *Schwoomkoosn* (*Schwabe[n]* 'sváb' + *Gasse*). Másokban a köznévi névrész foglalkozást jelent: *Hoodjakoosn* (*Halter* 'pásztor' + *Gasse*), *Paikakoosn* (*Bäcker* 'pék' + *Gasse*). Négy bajor utcanév funkcionális névrésze növénynév: *Akazikoosn* (*Akazien* 'akác[fa]' + *Gasse*), *Nuspamkoosn* (*Nussbaum* 'diófa' + *Gasse*), *Kräädkoosn* (*Kraut* 'káposzta' + *Gasse*), *Nagelkoosn* (*Nagel* 'szegfű' + *Gasse*). Egy esetben állatnév az információs tartalommal bíró névrész: *Leachelkoosn* (*Lercherl* 'pacsirta' + *Gasse*). Számos esetben a köznévi névrész építményt jelentő szó: *Schuiikoosn* (*Schulfe* 'iskola' + *Gasse*), *Kupönjkoosn* (*Kapellen* 'kápolna' + *Gasse*), *Kiachnplots* (*Kirch[en]* 'templom' + *Platz*), *Tirknprunekoosn* (*Türkenbrunnen* 'török kút' + *Gasse*), vagy *Schlogprukkoosn* (*Schlagbrück[en]* 'vágóhíd' + *Gasse*). Tárgyat jelentő köznévi névrésre egy példát lelhettünk: *Fiambakoosn* (*Vier* 'négy' + *Eimer* 'vödör' + *Gasse*). Egyéb, a fenti kategóriák egyikébe sem sorolható köznévi alkotja a következő utcanévek funkcionális névrészét: *Hääptschtroosn* (*Haupt* 'fő' + *Straße*), *Tainkplots* (*[Ge]Denk* 'emlék[ezés]' + *Platz*), valamint *Triibkoosn* (*Trieb* 'csapás, hajtás' + *Gasse*).

Helynévi származékként kategorizálhatóak a funkcionális névrészek a következő esetekben: *Tschuwanga Schtroosn* (*Tschowanka* 'Csobánka' + *-er Straße*), *Sandama* '[Pilis]Szántó' *Schtroosn* (*Sandau* + *-er Straße*). Néhány utcanév személynévből lett képezve: családnévből az *Angelikaasl* (*Angeli* + *Gasserl*) és a *Nikakoosn* (*Nick* + *-er* + *Gasse*), valamint egy szent keresztnévből a *Jouhanplots* (*Johann* 'János' + *Platz*).

Melléknévi névrész két esetben adatható: *Nääkoosn* (*Neu* 'új' + *Gasse*), *Klaa Nääkoosn* (*Kleine* 'kis' + *Neu* 'új' + *Gasse*).

Egy olyan utcanév található a korpuszban, amelynek funkcionális névrésze a beszélő akaratát kifejező indulatszó: *Oohakoosn* (*Oha* 'Hóó' + *Gasse*).

9. Keletkezést motiváló sajátosságok. – A keletkezést motiváló sajátosságok alatt azokat a történelmi-szociokulturális körülményeket ismertetjük, amelyek az utcanévek létrejöttében az elnevezési folyamat során aktív szerepet játszottak.

A névmagyarázatok tartalmi szempontból helyi jellegűek (HAJDÚ 2003: 66), azaz a vizsgált németajkú településen élő lakosokhoz, a helyi életviteli szokásokhoz vagy természeti adottságokhoz kötődnek. Az utcanévek az elnevezési folyamat során jelentéstani (és morfológiailag) motiváltak. Ez a motiváció idővel csökken, esetleg el is tűnik. A jelen tanulmányban vizsgált, szinkronikusan nem motivált bajor utcanévek, például a *Fiambakoosn* (*Viereimergasse*, magy. 'Négyvödrös utca') etimológiailag megmagyarázhatók (erről később részletesebben lesz szó), ettől függetlenül egyes utcanévek esetében a beszélők a névadási folyamat lezárulása óta megváltozott szociokulturális környezet miatt már nincsenek annak tudatában, hogy az utcaelnevezést mi motivál(hat)ta; például

az *Oohakoosn* (*Ohagasse*, magy. kb. 'Hóó utca') utcánév esetében. Az utcanevek keletkezésére vonatkozó információk a heti rendszerességgel tartott „sváb törzsasztal” anyanyelvi beszélőitől (12 fő) származnak.

Néhány útelnevezés nem szorul etimológiai fejtegetésre, mert a névadási motiváció máig világos, pl. a Csobánkára vezető *Tschuwanga Schtroosn* vagy a Templom teret jelölő *Kiachnplots*.

A bajor utcanevek némelyike településtörténeti jellegzetességnek állít emléket. A helyi Puskin utca nyelvjárási megfelelője azért *Paikakoosn* (*Bäckergasse*, magy. 'Pék utca'), mert ebben az utcában élt és dolgozott a falu egyik első pékmestere. A Fő útról eredő mai Árpád utcában lakott a település pásztora, aki a falusi emberek állatait a környező mezőkön legettette (vö. még *Triibkoosn*), ezért ezt az utcát *Hoodjakoosn*-nak (magy. 'Pásztor utca') nevezték. A mai Szabadság utcán hajtották ki régen a teheneket, juhokat, kecskéket és sertéseket a legelőre. Minden utcából egy személy hajtotta ki az állatokat erre az utcára, s innen a pásztor kísérte tovább az ily módon összeterelet állatokat a legelőkre. Ezért kapta az utca a *Triibkoosn* ('Csapás utca') nevet.

A ma magyarul hivatalosan is *Pacsirta utca*, azaz bajorul *Leachelkoosn* nevet viselő utca a 19. században a falu egyik külső utcája volt (jelenleg már a városközpontoz tartozik), az utcán túl mező, illetve erdő húzódott. A hagyomány szerint tavasszal és ősszel a fecskék, pacsirták érkezésekor és vonulásakor az utca és környéke pacsirtaszótól volt hangos.

A települést északon határoló mai Rózsa utca a nyelvjárásban a *Kråådkoosn* nevet viseli. Az utcán túli földeken a lakosok zöldséget – így sok káposztát is – termesztettek. A *Krååd* (*Kraut*) a mai köznyelvi *Kohl*, azaz 'káposzta' bajor megfelelője. A pilisvörösvári németek zöldség- és gyümölcstermesztésen kívül virágot is neveltek nagy mennyiségben. A virágtermesztéshez a falu déli fekvésű területeit használták. Ennek állít emléket a *Nagelkoosn* utcánév (hivatalosan ma is: *Szegfü utca*), mivel ez az utca határos volt a virágföldekkel.

Az egyik legmeglepőbb névadási motivációval a bajorul *Oohakoosn*-nak nevezett Zöldfa utca rendelkezik. A szekéren ülő fuvarosok az amúgy lejtős, az utca végén kerítéssel bekerített zsákutcába bekanyarodva a nyelvjárásban *Ooha*-t kiáltottak, amivel a szekér elé fogott lovakat megállásra akarták bírni.

A mai Szőlőkert utcát a nyelvjárásban *Fiambakoosn*-nak (magy. 'Négyvödörös utca') nevezik. A helyi kollektív emlékezet szerint ebben az utcában két testvér lakott, akiknek a családjá az utcában található kút két vedrének a használata miatt állandó viszályban állt. A vitát elsimítandó a kútra összesen négy vödört szereltek, ami véget vetett a viszálynak, és gyorsabb vízhozást is eredményezett.

Az *Angelikaasl*-t (ma hivatalosan: *Angeli köz*) az Angeli család, a *Nikakoosn*-t (ma hivatalosan: *Szent István utca*) a Nick család lakta.

A mai Iskola utca a helyi német kisebbségen belül *Schwoomkoosn*-ként, azaz 'Sváb utca'-ként él. A törökidulás utáni első telepések valóban sváb nyelvterületről érkeztek, és házaikat ebben az utcában építették fel. Bár a 18. század első harmadáig tartó betelepülés során a bajor nyelvterületről nagy számban érkező telepések nyelvjárása felülkerekedett a kisebb számú sváb telepések nyelvjárásán, a sváb „úttörők” emlékét a helyi nyelvjárás ebben az utcánévben máig is őrzi.

A bajor telepések érkezése után a már meglévő *Schwoomkoosn*-nal párhuzamosan új utcák épültek, ezeket – újdonságuk miatt – *Nääkoosn*-nak, magyarul 'Új utca'-nak (ma: *Dózsa György utca*), illetve *Klaa Nääkoosn*-nak, magyarul 'Kis Új utca'-nak (ma: *Kossuth*

Lajos utca) nevezték. A mai Petőfi Sándor utcában élt a II. világháború előtt a település izraelita vallású kisebbsége. Szintén ebben az utcában volt megtalálható (ma már nem létező) imatermük, ezért ezt az utcát a német lakosok *Juunkoosn*-nak, magyarul 'Zsidó utca'-nak nevezték el.

A pilisvörösváriak kollektív emlékezete szerint a Mária utca sarkán álló, ma is létező kutat a törökök építették. Ez a feltételezés írásos dokumentummal nem támasztható alá, a helyi szóbeli történelemnek azonban szerves részét képi mind a *Tirknprunekoosn* (magy. 'Törökkút utca') elnevezés, mind a feltételezett névadási keletkezéstörténet.

Végül: a ma is hivatalosan *Vágóhid utca*-nak nevezett *Schlogprukkoosn* nevű utcában a II. világháború előtt a település vágóhidja működött.

10. A bajor utcanevek revitalizációs folyamata. – Némelyik utca esetében az első – és máig is érvényben lévő – hivatalos magyar nyelvű utcaelnevezés megegyezik a nyelvjárási alakokkal, pl. a *Nagelkoosn* (*Nagelgasse*, 'Szegefű utca') vagy a *Schlogprukkoosn* (*Schlagbrückengasse*, 'Vágóhid utca'). Létezik olyan utca, amelynek két nyelvjárási elnevezése is volt, de a szinkrón transzparencia érdekében az utcanévtáblán csak az egyik nyelvjárási alak jelent meg, pl. az Akácfa utca 1900 előtt a *Kroun Juunkoosn* (*Große Judengasse*, magy. 'Nagy Zsidó utca') nevet viselte, mert ebben az utcában éltek a helyi izraelita közösség tagjai. Ezt az utcát már 1900-tól magyarul hivatalosan *Akácfa utca*-nak hívták (a névadásban az út mentén sorjázó akácfa játszhattak szerepet), amit a helyi németek gond nélkül nyelvjárásban is meg tudtak nevezni: *Akazikoosn* (*Akazien-gasse*). Hogy ne legyen eltérés a mai hivatalos magyar és a bajor nyelvjárási utcanév között, ennek az utcának az esetében a bajor utcanévtáblára az *Akazikoosn* került. A zsidó népcsoportra utaló név elkerülésének szándéka ennek az utcanévnek az esetében nem bizonyítható. A nyelvjárási alak revitalizálásakor a hivatalos magyar elnevezésnek – a helyi bajor nyelvjárásban egyébként szintén elterjedt és a 'Nagy Zsidó utca' elnevezéssel konkuráló – nyelvjárási alakját vették alapul. A zsidó kisebbség második világháború előtti jelenlétének a mai Petőfi Sándor utca revitalizált és kitéblázott elnevezése, a *Juunkoosn*, németül *Judengasse*, azaz 'Zsidó utca' állít emléket.

Az utcanevek túlnyomó többsége esetében a kék-fehér utcanévtáblákra az a nyelvjárási alak került, amellyel a helybeli német lakosok évszázadokon keresztül az utcákat illették. Ezek az elnevezések – nem lévén sztenderdizált módja a nyelvjárási alakok írásos rögzítésének – a helyi német közösségen belül generációról generációra szóban hagyományozódtak. Ugyanakkor ezeknek az utcáknak a mai, hivatalos magyar nyelvű elnevezései nem egyeznek a nyelvjárási elnevezéseikkel, pl. *Näakoosn* (*Neugasse*, magy. 'Új utca' – ma hivatalosan: *Dózsa György utca*), *Klaa Näakoosn* (*Kleine Neugasse*, magy. 'Kis Új utca' – ma hivatalosan: *Kossuth Lajos utca*), *Fiambakoosn* (*Viereimer-gasse*, magy. 'Négyvödrös utca' – ma hivatalosan: *Szőlőkert utca*), *Oohakoosn* (*Oha-gasse*, magy. 'Hóó utca' – ma hivatalosan: *Zöldfa utca*).

A revitalizációs folyamat során 27 út-, utca- és térnév gyűlt össze, amelyek mindegyike olvasható ma már Pilisvörösvár közterületeinek kék-fehér utcanévtábláin is.

A bajor utcanevek revitalizációja Gromon István polgármester kezdeményezésére 2009-ben kezdődött,² és a Pilisvörösvár történelmi magjához tartozó út- és utcanevek

² A revitalizációs folyamat részleteit Gromon Istvánnak, Pilisvörösvár város polgármesterének személyes közlése alapján állítottam össze (M. M.).

bajor nyelvjárási változatban, illetve mai német köznyelven való gyűjtésére terjedt ki. A revitalizációs folyamat hét lépésből állt. A polgármester listát készített azon utcák hivatalos régi magyar és jelenlegi elnevezéseiről, amelyek a revitalizációs folyamatban szóba jöhettek. Ezután következett az utcanevek összegyűjtése: ezek nyelvjárási alakjai – a legnagyobb hitelességre törekedvén – 10 anyanyelvi beszélőtől származnak. A nyelvjárási adatok eredetiségére a szakirodalom minimum három adatközlő lekérdezését írja elő, így a 10 fő messze meghaladta az autenticitást garantáló határt. A felgyűjtött utcaneveket a német köznyelvi ábécé betűkészletével fonetikusán írták át. A következő lépésben a nyelvjárási alakok mellé német köznyelvi alakokat rendeltek, annak érdekében, hogy a kész utcanévtáblákon megjelenő nyelvjárási utcaneveket a nyelvjárást nem ismerő, de németül tudó érdeklődő is megértse. Erre többek között azért volt szükség, mert a mai magyar utcanevek nem szolgálhattak a nyelvjárási alakok értelmezésének kiindulási pontjául. A generációról generációra hagyományozott nyelvjárási elnevezések ugyanis sokszor különböznek az utcák mai hivatalos magyar nyelvű elnevezéseitől, mint láthatuk; például a mai 'Iskola utca' a helyi bajor nyelvjárásban *Schwoomkoosn*, azaz *Schwabengasse* (magy. 'Sváb utca'). A német köznyelvi alakok a mai német helyesírási szabályzat közterület-elnevezésekre vonatkozó előírásai szerint szerepelnek. A revitalizációs folyamat ötödik lépéseként a gyűjtés eredményét a városi képviselőtestület elé terjesztették, amely egyhangúlag támogatta a nyelvjárási utcanévtáblák előállítását és kihelyezését. Az utcaneveket a testületi döntést követően a helyi önkormányzati hivatalban közzétették, végül – a revitalizáció utolsó lépéseként – kihelyezték a kék-fehér utcanévtáblákat.

11. Összegzés és kitekintés. – Jelen tanulmány a pilisvörösvári helyi önkormányzat által 2009-ben revitalizált bajor közterület-elnevezéseket tekintette át. A vizsgált bajor utcanevek túlnyomó többsége valamilyen külső személlyel (vagy azok közösségével), épülettel, az adott utcában az elnevezési folyamat során fellelhető flórával és faunával, az utcához köthető rendszeresen ismétlődő eseménnyel, az utca prototipikus tulajdonságával, vagy a többi településhez viszonyított topográfiájával vont párhuzam által jött létre. A funkcionális névrészek túlnyomó többsége népet, növényt, állatot vagy tárgyat jelölő köznévi, esetleg családnevet, keresztnévet vagy földrajzi nevet jelölő tulajdonnév. Az utcanevek információs tartalommal bíró névrésze csak elenyésző számú esetben melléknév, egyetlen esetben interjekció. Figyelemre méltó az utcanevek motiváltsága; néhány esetben a német közösségben generációról generációra hagyományozott, de írásos dokumentummal nem alátámasztható történet is kapcsolódik egy-egy utcanévhez (pl. a *Fiambakoosn* és a *Tirknprunekoosn* esetében).

Pilisvörösvár kétségkívül a Budai-hegyvidék azon települései közé tartozik, amely újrabenépesülését és felvirágzását a török megszállás utáni németajkú telepések földműves és iparos tevékenységének köszönheti. Bár a német gyökerekkel rendelkező lakosoknak már csak kb. tíz százaléka beszéli a helyi bajor nyelvjárást anyanyelveként, a vörösvári németek mind a rendszerváltozás előtt – amikor de jure már lehetőség nyílt rá –, mind a rendszerváltozás után nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy gyermekeik iskolai keretek között megtanulják a német köznyelvet, és megismerjék a „sváb” (igazából bajor) helyi és a német magaskultúrát is. Hogy a lakosság milyen erősen kötődik a német kultúrához, azt a német kisebbséghez tartozó személyekkel az utcanevek motivációs háttéréről folytatott beszélgetések keretében elhangzott szubjektív megnyilatkozásokon kívül a népszámlálás statisztikai adatai is mutatják. Az emberi kultúra olyan halmazhoz hasonlítható,

amelynek az elemei folyamatosan változnak. A meglévőkből némelyik kiesik, átalakul, illetve a régóta fennmaradt szokásokhoz – nem feltétlenül belső teremtésű, hanem más (mikro)kultúrából, például a magyarból vagy a szomszédos szlovákból, esetleg a bel-német kultúrából átvett – új elemek társulnak. A kultúra dinamikájára jellemző, hogy egy közösség kollektív ismeretei akkor kezdenek tudatosan és szervezett formában hagyományozódni, amikor a közösség vezetői, valamint aktív tagjai felismerik, hogy a szervezett átörökítés a hagyományozódás garanciája. Pilisvörösvár bajor utcanéveinek utcanévtáblákon, nyomtatott formában való megjelenése egyrészt a közösség színe előtt rögzíti a hétköznapi nyelvhasználatból a magyar nyelv dominanciája miatt fokozatosan kikopó bajor elnevezéseket, másrészt hozzájárul ahhoz, hogy a helyi német nyelvjárásnak (amelyre számtalan idősebb adatközlő „konyhanyelv”-ként, azaz korlátozott funkcionalitással és ezért alacsony presztízzsel bíró nyelvként utalt) emelje a státuszát. A revitalizáció nem történhetett volna meg, ha Pilisvörösvár polgármestere a képviselő-testület határozott támogatásával együtt nem karolja fel a bajor utcanévek kitéblázását, vállalván sok szervezést, kérdezősködést, utánajárást, kutatást, kritikát és nem kevés anyagi áldozatot.

A bajor utcanévek dokumentálása jelen tanulmány készítésekor még nem zárult le. A település még számos olyan utca-, köz- és dűlőnévvel rendelkezik, amelyeket – megfelelő anyagi háttérrel – szeretne utcanévtáblákon megjeleníteni. A nyelvjárási utcanévek revitalizálása azonban nem csak a pilisvörösvári német közösség szívügye: a zsámbéki német kisebbség – Fuchs Szandra Titanilla szervezésében – szintén nekilátott saját nyelvjárási utcanéveinek (pl. *Ungarische Gasse / Ungrischkoss, Sumurer Weg / Suma Wäig*) kitéblázásához, így tehát várható, hogy a közeljövőben növekedni fog azon települések száma, amelyekben nem hivatalos, helytörténeti jellegű táblákon nyelvjárási utcanévek is megjelennek.

Hivatkozott irodalom

- ANDRUSCH-FÓTI, MÁRIA – MÜLLER, MÁRTA 2009. *Iwan kauncn joa. Über das ganze Jahr. Ein Dialektbuch für Werischwar*. Budapest.
- BONOMI, EUGEN 1940. *Zur Besiedlung der Gemeinde Pilisvörösvár*. Sonderdruck aus den Südostdeutschen Forschungen. 4/3–4. München.
- GERSTNER, KÁROLY 2002. Deutsche Dialekterscheinungen in ungarndeutschen geographischen Namen. In: ERB, MARIA – KNIPF, ELISABETH – OROSZ, MAGDOLNA – TARNÓI, LÁSZLÓ szerk., „und Thut ein Gnügen Seinem Amt”. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag*. Budapest. 63–9.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007². *Helynevek nyelvi elemzése*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Budapest.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1963. *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn*. Mitteldeutsche Studien 24. Halle (Saale).
- KSH. 2011 = http://www.ksh.hu/nepszamlalas/reszletes_tablak (Pest megye, 4.1.6. oldal; 2013. 05. 08.)
- MANHERZ, KARL 1986. *Deutsche Mundarten im Pilisch-Gebirge*. Ungarndeutsche Studien 3. Budapest.

- MÜLLER, MÁRTA 2010. Möglichkeiten und Grenzen der Dialekterhaltung in einer ungarndeutschen Gemeinde. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a magyar nyelv évében. A XIX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Eger, 2009. április 16–18.* MANYE 6. Székesfehérvár–Eger. 651–8.
- MÜLLER, MÁRTA 2011. *Lexikalisch-semantiche Merkmale der Handwerk-Fachwortschätze in Werischwar/Pilisvörösvár.* Budapest.
- SONDEREGGER, STEFAN 1987. Die Bedeutsamkeit der Namen. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 17: 11–23.
- STEININGER, REINHOLD 1994. *Beiträge zu einer Grammatik des Bairischen.* Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beihefte 85. Stuttgart.

MÜLLER MÁRTA

MÁRTA MÜLLER, **Bavarian street names in a German settlement in Hungary**

This paper examines names for squares, streets (many of which led to neighbouring settlements) and alleys in the historical centre of the Hungarian town called Pilisvörösvár (Pest County), given, in the local Bavarian dialect, by Swabian and Bavarian settlers, who populated the place until the middle of the 18th century. The author briefly describes the local German minority, the main features of the Bavarian dialect, as well as the onomastic corpus with respect to the phonetic, morphological, lexical and functional-semantic characteristics of the names. Linguistic analysis is completed with the discussion of how the observed names of Bavarian origin were formed, focusing especially on the historical and socio-cultural factors that played a crucial role in name formation. The Bavarian names for public places were transmitted orally in the local community until the turn of the millennium. Revitalization of the names started in 2009, as a result of which the Bavarian street names on blue and white local history plaques have been placed under the official Hungarian street signs. The last section of the paper presents the steps of this revitalization process.